

Флориан Щегер

АНТИЧНА МЕДИЦИНА

Въведение и колекция от извори

София, 2025

Преводът е направен по изданието:

Florian Steger

ANTIKE MEDIZIN. EINFÜHRUNG UND QUELLENSAMMLUNG

Printed in Germany © 2021 Anton Hiersemann, KG, Stuttgart

© Издателство „Изток-Запад“, 2025

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Галина Гайдарова, превод, 2025

ISBN 978-619-01-1638-7

Флориан Щегер

АНТИЧНА МЕДИЦИНА

Въведение и колекция от извори

Превод от немски
Галина Гайдарова

СЪДЪРЖАНИЕ

Предисловие	9
Медицината в древните високоразвити цивилизации.....	12
Медицината в древна Месопотамия	13
Медицината в Древен Египет	19
Извори	21
Медицината в Библията.....	34
Стар завет	34
Талмуд.....	40
Еврейски лекари	41
Нов завет.....	44
Извори.....	47
Медицина и философия.....	49
Гръцки натурфилософи.....	50
Алкмеон от Кротон	52
Хуморална патология	54
Гален от Пергам.....	56
Епикурейство: Диоген от Еноанда	57
Лекарят-философ в ислямската култура	59
Извори.....	60
Хипократ и Хипократовият корпус	62
Образът на Хипократ	62
Хипократов корпус.....	65
Извори.....	77

Етика на медицината	80
Връзката между пациент и лекар	80
Норми на поведение в началото на житейския път	87
Норми на поведение в края на житейския път	91
Извори	98
Асклепий. Култ и медицина	99
Асклепий в човешкия си облик и неговите синове	99
Асклепий: от полубог до божество	102
Разпространение на култа към Асклепий	107
Извори	117
Елинистична медицина	120
Хипократ като авторитет	120
Диокъл, Праксагор, Хризип	121
Херофил и Еразистрат	123
Последователи на Херофил и Еразистрат	126
Рецепция на елинистичната медицина	128
Извори	129
Рецепция на гръцката медицина в Рим	130
Традиции в медицината	134
Извори	139
Специализирана медицинска	
литература през ранната Римска империя	141
Авъл Корнелий Целз	141
Скрибоний Ларг	144
Педаний Диоскорид	146
Аретей от Кападокия	147
Руф от Ефес	148
Соран от Ефес	148
Квинт Серен	149
Гален от Пергам	150
Извори	155
Гледната точка на пациента	157
Историография на пациента	157

Медицината на Асклепий.....	160
Извори.....	165
Лекари: обучение и социален статус	167
<i>Medicus</i> – ἰατρός/ἰατήρ	168
Медицинско обучение	171
Обществени лекари	174
Частни лекари.....	178
Военни лекари.....	179
Лечителки	182
Извори.....	190
Християнски лекари.....	192
Ролята на християните в гръко-ориенталския пренос на знания.....	192
Надписи	195
Папируси	198
Литературни източници.....	200
Преглед на изворите	201
Медицина и християнска теология	202
Извори.....	205
Немедицински групи	207
Масажисти (ἰατραλεῖπται).....	207
Помощници/ὑπηρέται.....	208
Фармацевти (фармаκοπῶλαι)	209
Чудодейното лечение: магия, религия, култ към императора	211
Извори.....	213
Медицината според Гален.....	214
Имперски период и Късна античност	214
Културен трансфер през Средновековието.....	219
Извори.....	227
Медицината във Византия	228
Лекарите и тяхното положение в обществото	229
Медицинско обучение	230
Болници	232
Специализирани медицински манускрипти.....	233

Болести и терапии.....	238
Извори.....	243

Библиография.....	244
Основни източници.....	244
Допълнителни източници.....	250

ПРЕДИСЛОВИЕ

Какво превръща медицината в наука на действието, или какво всъщност означават понятията диагноза, здраве, индикация, болест, прогноза или терапия? Защо въпросите, свързани с етиката – включително уважението към самоопределението, задълбоченото разглеждане на рисковете и ползите от медицинската интервенция и значението на социалната справедливост – не могат да получат еднозначен отговор? Търсенето на конкретни отговори в тази област е важно, понякога трудно, но в същото време привлекателно начинание. Всеки, който осъзнава историческата сложност на нормите и тяхната зависимост от контекста, би следвало да се заеме с тази задача. И при мен не беше по-различно: изучавайки античната медицина, се запознах с основните специализирани области като историята, теорията и етиката на медицината, които предоставят обширен материал за изследване. В този контекст кръгът се затваря: всичките три дисциплини – история на медицината, теория на медицината и медицинска етика – имат своите корени в древността. Затова не е учудващо, че античните източници изобилстват с препратки, които заслужават задълбочен анализ. Това не само дава възможност да оценим историческата среда, но и помага при изучаването на тези разнообразни източници да развием по-дълбока чувствителност към контекста, когато разглеждаме въпроси, свързани с историята, теорията и етиката на медицината.

Този набор от извори обединява както идейно-исторически свидетелства, така и доказателства от ежедневната практика. От една страна, целта е да се отдаде признание на важните традиции, които често са били предавани в учебниците като норма. От друга страна, е важно да се разгледа и практическата страна на ежедневието, документирана чрез гравирани надписи, лични свидетелства и материални артефакти. С цел илюстриране на историческите връзки е очертана широка хронологична рамка, започваща от древните високоразвити цивилизации и стигаща до Византия.

Началото е поставено с Древна Месопотамия, като се показва срещата на древногръцката култура с Вавилонската империя. Следва анализ на медицината в

клинописните текстове. След това фокусът преминава към медицината в Древен Египет, като се обсъждат важни папируси и се акцентира на възприемането на древноегипетската медицина. В случая с древен Израел акцентът е върху изворите от Стария завет и Талмуда, като се разглежда и ролята на еврейските лекари.

Фундаментът на западната медицина, разгледан в исторически контекст, се корени в патологията, чийто произход води до гръцките натурфилософи. Очертана е взаимовръзката между медицината и философията, след което вниманието се насочва към Хипократ и *Хипократовия корпус*. Образът на Хипократ е подложен на критичен анализ, а *Хипократовият корпус* – първият важен учебник в историята на медицината – е разгледан задълбочено, включително и някои от неговите ключови ръкописи.

От Хипократ и неговата известна клетва пътят към медицинската етика е съвсем кратък. В този контекст са разгледани етичните стандарти за поведение в началото и края на живота.

Освен Хипократ не може да не бъде споменат и Асклепий, който създава собствен култ и медицинска традиция, широко документирана в различни извори, включително и материални.

Преходът от Асклепий към Рим е плавен, като преди това се разглежда елинистичната медицина, в която Хипократ е уважаван авторитет, а Херофил и Еразистрат са признати за пионери в анатомията.

Гръцката медицина накрая намира своето място в Рим, като в контекста на историята на идеите възникват различни медицински традиции, които някои наричат „школи“. Тези течения продължават да се развиват в медицинската литература на Римската империя, като някои автори като Целз, Диоскорид и Гален са представени със своите важни произведения.

Историята на идеите е допълнена от анализ на всекидневния живот, като се изгражда цялостна представа за неговата динамика. Първоначално се разглежда здравеопазването през призмата на болните, като се отчита и религиозният аспект. След това вниманието се насочва към лекарите, тяхното обучение и социален статус, както и към значението на различни групи лечители. Не са забравени и лечителките, знахарките, които заслужават специално внимание. Много от лекарите са били християни, за което свидетелстват епиграфски източници и папируси. Отделено е нужното внимание на ролята на медицината в християнското богословие. Освен лекарите се споменават и други терапевтични професии, като в този контекст връзката между магията и религията поставя метафизиката в центъра на вниманието.

След Гален гръцките и латинските текстове свидетелстват за богатата медицинска традиция, особено в контекста на историята на идеите. През Късната античност се осъществява културният трансфер към Средновековието, с особено

влияние върху сирийско-арабската култура. В същото време на Запад се формират важни медицински школи – като тези в Равена, Толедо и Салерно.

Не на последно място внимание заслужава и многопластовата медицина във Византия, която изисква по-задълбочен научен анализ. Въпреки че тук се разглеждат лекарите, тяхното обучение и социален статус, както и болниците, в които са практикували, темата включва и избрани специализирани медицински трудове, някои заболявания и прилаганите лечебни методи.

Във всяка глава съм включил уводен текст, който представя съответната епоха или тематична област и съдържа препратки към основните извори. Изворите са публикувани както на оригиналния език, така и в немски превод. Преводите, за които не е посочен автор, са извършени лично от мен. Изказвам специална благодарност на Винченцо Дамиани за неговата изключителна подкрепа! Освен това са добавени илюстрации, които подчертават значението на материалната култура в медико-историческата дискусия за древността.

Тази колекция от извори е резултат от лекции, изнасяни в продължение на няколко семестъра. Изказвам специална благодарност на Франк Урсин за ценната му помощ при подбора на изворите. Бих искал да благодаря още веднъж за неговата подкрепа. Също така съм дълбоко признателен на Алитсия Аст и Елиас Хелтен, асистенти в Института, за тяхната помощ – те също заслужават моите благодарности. Най-сърдечно благодаря на своите студенти, които ми останаха верни през всичките тези семестри и чиито въпроси често ме вдъхновяваха да изнасям допълнителни лекции. Искрено благодаря и на редакторите на поредицата за включването на моята колекция от източници в *Библиотеката на гръцката литература*, както и на издателя за неговата подкрепа.

МЕДИЦИНАТА В ДРЕВНИТЕ ВИСОКОРАЗВИТИ ЦИВИЛИЗАЦИИ

От самото начало развитието на медицината е било съпроводено от обмен на медицински познания. Това начало не трябва да се търси само в Гърция, макар дълго време основните изследвания да са били съсредоточени основно там. Елинистичната култура е била значително повлияна от ориенталската, което позволява да се говори за многопластов ориенталски хоризонт в централната част на Средиземно море (Niemeyer 1999). В този контекст особена роля играят и процесите на финикийска експанзия в Средиземноморието (Scurlock 2018).

Гръцката култура може да се разглежда като синкретична по своята същност, тъй като е повлияна от различни социални групи, нагласи и възгледи. Начините на мислене, емоциите, колективното конструиране на смисъла и значенията формират един плуралистичен образ. Хората споделят своите знания, представи и разбирания и именно върху този плурализъм трябва да се основава разбирането за медицината. Въпреки това е важно да се покажат взаимодействия под формата на контекстуализация извън Гърция. Прекалено дълго научните изследвания са били повлияни от възгледите на Целз¹, който в предговора към своята *De Medicina* твърди, че примитивната медицина прераства в наука първо в Гърция (Cels. прооем. 1–2). Това погрешно схващане често е било подкрепяно и възпроизвеждано в научните изследвания.

¹ Авъл Корнелий Целз (ок. 25 г.пр.Хр – ок. 50 г.) е римски енциклопедист. Трактатът „За медицината“ е част от енциклопедията „Artes“, написана по време на управлението на император Тиберий (14–37), посветена на земеделието, медицината, военното дело, риториката и правото. Запазено е само съчинението „За медицината“ в 8 книги. – Б.пр. [Всички бележки под линия, освен изрично упоменатите, са на редактора.]

МЕДИЦИНАТА В ДРЕВНА МЕСОПОТАМИЯ

Често се твърди, че ранните високоразвити цивилизации не са оставили писмени източници. Въпреки това ако погледнем към Близкия изток през древността, трудно може да се поддържа подобна теза. В края на IV хил.пр.Хр. се формира шумерската цивилизация, която бързо се разпространява в региона и просъществува около 3500 години. В Месопотамия се изгражда сложна икономическа система, която изисква въвеждането на система за обозначаване и писменост. Така възниква клинописът, който се използва не само в търговията, но и за документиране на човешки проблеми, свързани със здравето и болестите. Тази древна писменост се утвърждава в контекста на икономическия напредък и е оставила след себе си ценни глинени клинописи, които от края на XIX в. са обект на задълбочени изследвания. Запазени са над хиляда клинописа, засягащи медицински въпроси. Това се дължи главно на обстоятелството, че клинописните текстове не са били написани върху папируси, кожени или пергаментови свитъци, а върху глинени плочки. Макар глината да е чуплив материал, той е негорим. Това осигурява съхраняването на текстовете дори при неблагоприятни условия и климат. Глинените артефакти показват, че още в Древния Близък изток съществуват доказателства за медицинско мислене и практика. В Древна Месопотамия, която може без съмнение да се нарече люлка на съвременната култура, медицината е била неотменна част от всички прояви на живота. (Köcher / Biggs / Stol 1963 –; Maul / Westendorf 2000; Karenberg / Leitz 2000; Weiher 2000; Maul 2001; Haussperger 2012; Geller 2018; Scurlock 2018). Най-старият известен клинописен източник, засягащ медицински въпроси, е плочка от Ебла² в Северна Сирия, датирана от XXIV в.пр.Хр. Тя съдържа указания за лечение с билки при кожни заболявания, възпаление на жлъчния мехур и възможни гастроентерологични проблеми (TM.75.G.1623; Neumann 2010: 4). Дори в ранни икономически и административни документи от средата на III хил.пр.Хр. се срещат данни за дейността на лечители (Pichot 1995). Например върху глинена плочка е запазена разписка, в която се посочва, че за лекар са били изработени различни длета, триони, остриета и други медицински инструменти (Maul 2001: 6).

Въпреки че клинописното писмо е било заменено с друга писмена система в гръцката култура, не може да се отрече, че гръцката медицина е била силно повлияна от ориенталската. Подобно влияние се наблюдава например в гръцкия пир, който има много общо с източните банкетни традиции и с обществено установените правни норми.

² Древно царство на територията на Северна Сирия. – Б.пр.

Гръцката култура среща Вавилон: кучета – лечение – медицина

Древната медицина, включително и богът на медицината Асклепий³, има своите корени далеч извън пределите на континентална Гърция. Това е нагледно илюстрирано от спомена за взаимодействието между културите на Древна Елада и Древен Вавилон (Lorenz 2004): Павзаний⁴ разказва за пано от злато и слонова кост в древногръцкото светилище на Асклепий в Епидъвър, на което е изобразен Асклепий, а до него лежи куче (PAUS. 2,27,2 ⇒ *Асклепий, култ и медицина*). Елиан⁵ (Ael. NA 7,13) пък разказва как свещените кучета защитили асклепиона⁶ в Атина от крадец. Планината, върху чиито склонове е изграден храмът на Аполон Малеат, е известна като Кинортион. Името Кинортион произлиза от гръцката дума *κύων*, означаваща „куче“. Връзката с кучето е увековечена върху посветителски барелеф, който изобразява двамата синове на Асклепий – Подалирий и Махаон, като до тях отново е изобразено куче (Hausmann 1948, Abb. 10; Kerényi 1956, Abb. 15).

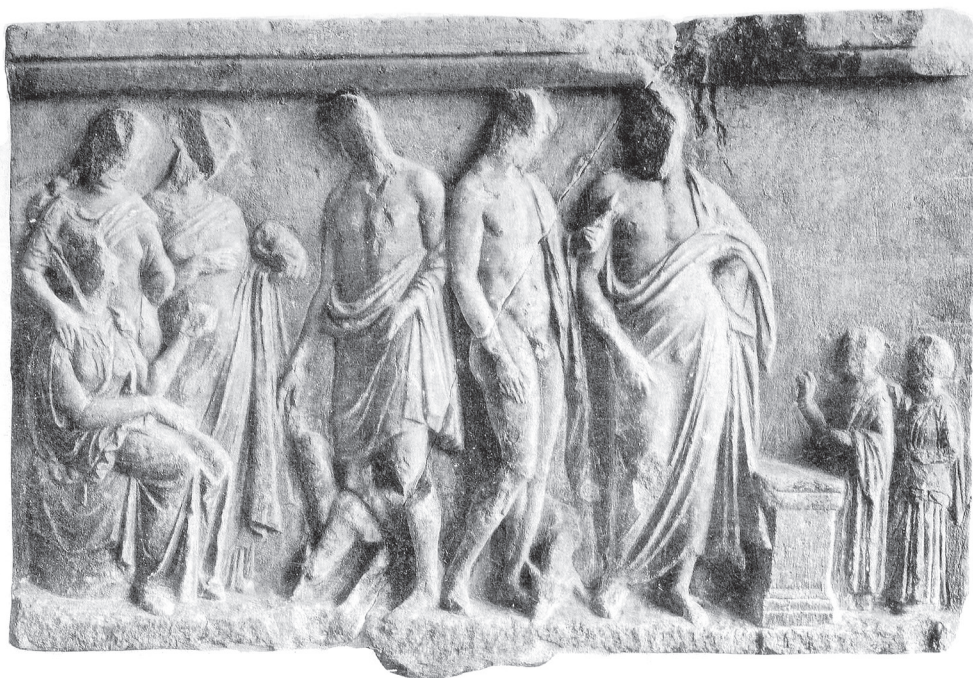
Според легендата Асклепий, изоставен на Кинортион, бил нахранен от женско куче и по-късно открит от кучкари. Тази история е разказана от Аполодор (APOLLOD. FGrHist 244 F138). Друга връзка с кучетата е документирана в надпис, свързан с *lex sacra* („свещения закон“) в Пирея. В него се споменават жертвоприношения за Аполон Малеат, Хермес, Язон, Акесо (Ацесо), Панацея, както и за кучетата и техните водачи. В светилището на Асклепий в Пирея молителите са били задължени да извършват предварително жертвоприношение с жертвен хляб (IG II2 4962, IV в.пр.Хр.). Прави впечатление връзката между Асклепий и кучетата (Lorenz 2016; Steger / Ursin 2020). От друга страна още в Древен Вавилон кучетата били асоциирани със символиката на лечението (Lorenz 2000). Както свидетелстват три бронзови миниатюри, открити в светилището на Хера в Самос (Kyrieleis 1979), фигурата на моления се човек с куче се свързва с вавилонската богиня на лечението Гула, наричана *azugallatu* – „великата лечителка“ (Lorenz 1988). Във Вавилонското царство богините лечителки са играли по-важна роля от своите мъжки аналози. След средата на II хил.пр.Хр. техните качества се обединяват в образа на Гула, чието светилище се намирало в Исин – важно средище на месопотамската медицина (Lorenz 1988; Avalos 1995).

³ Син на Аполон и нимфата Коронида, изучавал лечебното изкуство при кентавъра Хирон. След като възкресил мъртвец, бил поразен от Зевс с мънания. Баща на Подалирий, Телесфор и Махаон и на богините Хигия, Панацея, Ясо, Аглая и Акесо. В древногръцката митология е известен с името Ескулап и е почитан като божество след епидемия през III в.пр.Хр.

⁴ Павзаний (ок.110–180 г.) – гръцки пътешественик и писател, автор на „Описание на Елада“ в 10 книги.

⁵ Клавдий Елиан (II–III в.) – римски софист и учител по реторика. – Б.пр.

⁶ Храмът на Асклепий.

Фиг. 1. Барелеф, изобразяващ Асклепий, Подалирий и Махаон и поклонници. В центъра на композицията са Махаон и Подалирий, обкръжени от ловни кучета. Вдясно от тях, пред олтар, стои Асклепий. Още по-вдясно са изобразени двама поклонници – мъж и жена, обрънати към Асклепий. В лявата част на релефа е седнала богиня, до която стоят още две богини.

Athen, Archäologisches Nationalmuseum, Nr. 1426 Svoronos. Blinkenberg 1899: Tafel X

Гула била типично амбивалентно божество лечител, способно както да причинява болести, така и да ги лекува. Вероятно честото изобразяване на Асклепий с куче може да се тълкува като внос на познатия от древен Вавилон топос. Кучето символизирило жертвоприношенията, които били част от култа към „великата лечителка“ Гула, традиционно изобразявана с кучета. В близост до нейния храм са открити многобройни погребения на кучета. Големият брой намерени оброчни дарове, основно части от тела, свидетелства за множеството поклонници, посещавали нейния храм в Исин.

Асклепий и неговият митичен баща Аполон се свързват също и с вавилонския култ към изцелението. На цикладския остров Анафи близо до о-в Тера⁷ Аполон е почитан с името Ἀσγέλατας („Асгелат“) (IG XII 3,248–249). Фонетично Ἀσγέλατας съвпада с *azugallatu* и това съответства на една от главните му задачи (Ar. Av. 584: Ἀπόλλων ἰατρός „Аполон лечител“). В Китион⁸ на остров Кипър в хра-

⁷ Дн. о-в Санторини.

⁸ Град държава от бронзовата и желязна епоха в Южен Кипър. – Б.пр.

ма на Астарта⁹ са открити следи от присъствие на кучета и кученца. Свързването на Решеп¹⁰-Мукол с Аполон в Идалион¹¹, където Аполон е известен с прозвището Амиклос, отново подчертава връзката с кучетата (Lorenz 2000). Аполон, неговият син Асклепий и потомците му са свързани с вавилонската богиня на лечението Гула от Исин. Следователно е трудно да се отрече, че културният произход на Асклепий, Аполон и, в по-широк смисъл, на древната медицина трябва да се търси принципно в древен Вавилон.

„Вавилонският логос“¹² на Херодот

Това е пътят, по който трайните влияния от древния Близък изток достигат до Гърция. По този начин ранните напреднали цивилизации оказват съществено влияние върху възникването на медицинската мисъл и практика. Самият баща на историографията Херодот¹³ във „Вавилонския логос“ на своята *История* (1178–200), описва медицинската грижа във Вавилон. Той споменава, наред с други неща, обичая болните да бъдат извеждани на пазара, защото там уж няма-ло лекари (НДТ. 1,197; Steger 2002a). Наистина ли във Вавилон не е имало лекари? Всъщност „Логосът“ съдържа подробности, които изискват историческа проверка, какъвто често е случаят с етнографските описания на Херодот. Разказите му са подложени на критичен анализ от асириологията и египтологията благодарение на откритията от разкопки. Установено е, че Херодот често е отдавал по-малко значение на историческата точност, като много от неговите твърдения следва да се разбират в метафоричен контекст – и този случай не прави изключение. Твърдението му, че вавилонците не са разполагали с лекари, не намира подкрепа в медицинската история на Месопотамия, тъй като клинописните текстове ясно документират съществуването на многобройни лечители в региона.

Вавилонската практика да се извеждат болните на пазара, за да получават съвети за лечение от преминаващи лаици, трябва да бъде разглеждана в контекста

⁹ Храмът на Астарта-Афродита е построен ок. 1200 г.пр.Хр. Богинята Астарта е Великата богиня на Средния Изток, почитана в Египет, Угарит и Хетското царство като богиня на войната и сексуалната любов. Акадският ѝ двойник е Ишар, като по-късно се отъждествява с египетските божества Изиди и Хатор (богиня на небето и жените), а в гръко-римския свят – с Афродита, Артемида и Юнона.

¹⁰ Решеп е сирийски бог на войната и чумата, почитан в Египет от времето на 18-та династия. Също така предпазвал хората от болести и отблъсквал демона, който предизвиквал стомашни болки.

¹¹ Царство от желязната епоха на остров Кипър. – Б.пр.

¹² Логос (от древногръцки λόγος *lógos*) – слово, реч, твърдение; разказ, съчинение в проза; логос, философски и религиозен термин. – Б.пр.

¹³ Херодот (ок. 484–425 г.пр.Хр.) – древногръцки историк, родом от Халикарнас, автор на „История“ в 9 книги.

на разказа на Херодот. Той представя това като доказателство, че вавилонците са лишени от лекари, които да се грижат за болните. За Херодот този обичай служи като метафора за упадъчното състояние на Вавилон, неспособен да се противопостави на предстоящото завоевание от страна на персийския цар Кир. По този начин Херодот изобразява упадъка на града, където единствените източници на помощ за болните остават непрофесионалните съвети на обикновените граждани. В това полемично описание Херодот вероятно се е позовавал на условията в Гърция по време на голямата чума в Атина през 430 г.пр.Хр., когато терапевтичното лечение е било невъзможно. Той използва епидемията като метафора за символизиране на упадъка на Вавилон. Подобен подход намира отражение и в творчеството на Тукидид, който малко по-късно използва същата метафора, за да представи упадъка на Атина в своята *История на Пелопонеската война* (Th. 2,47–54 ⇒ *Медицината във Византия → Епидемии*). И в двата случая описанията са насочени към представяне на социални и политически обстоятелства, които са допринесли за настъпването на военно поражение (Steger 2002a).

Медицината в клинописните текстове

Следователно множество културни влияния от древния Близък изток достигат до Гърция и играят роля в зараждането на медицинската мисъл и практика. Клинописните текстове свидетелстват, че лекарските умения са се предавали от баща на син. По-късно този модел се свързва и с обучението на гръцките лекари, като например прочутата фамилия Асклеиади. Въпреки това точните детайли за съдържанието на това обучение остават слабо известни. Има убедителни аргументи в подкрепа на тезата, че в Месопотамия е възникнала ранна медицинска наука, която е послужила като основа за медицинското обучение във Вавилонското царство и впоследствие е допринесла за развитието на талмудическата медицина (⇒ *Медицината в Библията → Талмуд*).

Традицията от древния Близък изток включва както магически елементи, така и процедури с практическа насоченост. От I хил.пр.Хр. е запазен клинописен наръчник за прогнозиране и диагностика, състоящ се от 40 глинени плочки, който е бил широко използван в региона (Labat 1951; Scurlock 2014: 13–271). Структурата на този текст илюстрира взаимодействието между магически и емпирично-рационални подходи. Болестите често са били интерпретирани като резултат от демонично обладаване (Scurlock 2006). Например високата смъртност или състояния като треска са се обяснявали с гнева на богове, които са наложили проклятие върху засегнатия. Смятало се е, че това се дължи на нарушаване на табута, което е провокирало божествения гняв (DPS таблица/плоча 3,23–23 р. 14 SCURLOCK 2014). Наказващата ръка на божеството обикновено се интерпретирала като форма на демонично проклятие. Терапевтичната цел се

състояла в идентифицирането на разгневения бог и изкупването на извършеното престъпление срещу него. Успешната терапия предполагала установяването на хармонични отношения с боговете. Поради това лечителят или лекарят е трябвало да изпълнява и религиозна функция, успокоявайки разгневеното божество, чието недоволство се смятало за причина за заболяването. Освен това лечителят се е грижел за непосредственото лечение на болестта. Във втората част на диагностичния наръчник са описани симптомите, които могат да бъдат наблюдавани по време на прегледа, свързаните с тях заболявания, прогнозите за излекуване, както и божествените влияния, разпознавани в клиничната картина. Структурата на този списък следва схемата *a capite ad calcem*, която е била позната още през II хил.пр.Хр. (DPS таблица/плоча 12,111–112 р. 96 Scurlock 2014).

Въпреки че тук се прави топографско разграничение, теоретичният фундамент на лечебната система отсъства. Лекарят (*asû*) е едновременно заклинател и гадател (*āšīru*), както става ясно от разкопки¹⁴ на така наречената *Къща на жреца заклинател*. Освен различните релефи е открита и библиотека с над 1200 глинени плочки. Тя била собственост на семейство жреци и лечители от храма в Ашур в продължение на поколения и съдържала писания, свързани с обучението на членовете на семейството (Maul 2010 и 2016; May 2018). Терапията винаги е била част от по-голям ритуален процес, в който пречистването е играло ключова роля. То трябва да се разглежда както като магически ритуал, така и като хигиенизиране преди контакт с болния. Молитвите и жертвоприношенията е трябвало да осигурят благоразположението на боговете, докато основното почистване на тялото е било необходимост преди самото лечение. Лечителите също така са предписвали лекарства – тези две практики не са били отделени до Средновековието (Farber 1995; Horstmansoff / Stol 2004; Scurlock 2018). Освен това са унищожавани кукли, изобразяващи зли демони. Използвани са и амулети, както и заклинания, с цел защита от бъдещи зли влияния.

От друга страна, има практични, насочени към симптомите методи за лечение на косопад, говорни нарушения, проблеми със зрението и слуха, зъбобол, проказа, епилепсия, жълтеница, кожни заболявания, треска, отоци, кашлица, гинекологични проблеми и – не на последно място – импотентност. Терапевтичните препоръки за приготвяне на лекарства могат да бъдат проследени до края на III хил.пр.Хр. Пример за това са шумерски рецепти за компреси, които до голяма степен не са придружени от магически ритуали, а се ограничават до природни методи. Те се базират на растения, растителни части, минерали и животински продукти, както се посочва например в една гинекологична рецепта за регули-

¹⁴ Става въпрос за разкопките, извършени от Германското ориенталско дружество в Ашур, древен месопотамски град, между 1903 и 1914 г. Там са открити около 11 000 глинени плочки и фрагменти от плочки, както и над 5000 други надписани предмети от различен вид. – Б.пр.

ране на менструалното кървене (ВАН 237 IV,34–38 р. 577; SCURLOCK 2014). От една страна, практикуващите медицина прибягвали до ритуали, като по този начин се доверявали на божествената сила на изцелението. От друга страна, те активно търсели методи за лечение, като извършвали първоначални ботанически и фармакологични изследвания (ТМ.75.G.1623). Както показват запазените текстове, първоначалната магическата практика постепенно се трансформирала в медицинска наука, основана на клинични наблюдения. Не може да се твърди, че познанията за природата и ритуалните, магически убеждения са били в конкуренция помежду си. По-скоро можем да приемем, че е съществувало съжителство, в което различни опитни хора, конкретно лечители, магьосници и ясновидци, понякога са работели съвместно.

През XVIII в. пр. Хр. вавилонският цар Хамурапи съставил сборник със закони, известен като „Кодексът на Хамурапи“, който е най-старият правен документ с медицинско съдържание. Този кодекс илюстрира степента, до която лекарите вече са били важна част от структурата на ранното месопотамско общество. Състоящ се от над 280 параграфа, „Кодексът“ демонстрира медицинска практика, значително различна от магическите вярвания. Включени са дори предписания за наказания в случай на хирургически грешки, както и регламентиране на лекарските хонорари (CODEX HAMMURABI, §§ 215–219; 221–223). „Кодексът“ също така уточнява въпросите, свързани с възнагражденията за ветеринарните лекари. Например в него се предвижда ветеринарите да получават една шеста от сребърната стойност на животното при лечение на рана на магаре или говедо. В случай че животното почине при третиране на раната, лекарят е длъжен да компенсира собственика, изплащайки му една четвърт от първоначалната покупна цена на животното.

Обобщавайки медицината в Месопотамия, можем да отбележим, че още през III хил. пр. Хр. е имало структурирана лечебна система, в която лекарите са играели централна роля. Те са били организирани и са предавали систематизирано своите знания на потомците си. Извън административните различия вавилонската медицина показва съществени паралели с гръко-римската. Тя също се отличава със съжителството между магическо-религиозни и емпирично-рационални терапевтични елементи, аналогично на практиките в гръко-римската Античност, например в лечебниците на Асклепий. Тази многопластова интеграция на различни терапевтични методи е довела до постигането на желания успех (⇒ *Асклепий, Култ и медицина*).

МЕДИЦИНАТА В ДРЕВЕН ЕГИПЕТ

Древноегипетската медицина обхваща период от повече от 3000 години (ок. 3000 до 30 г. пр. Хр.) и в основни линии споделя сходства с медицинската прак-

тика в Месопотамия. И двете високоразвити цивилизации на Древния Близък изток показват значителни паралели, включително в медицинските си подходи. При тях се наблюдава тясно преплитане на магическо-религиозни и емпирично-рационални елементи, както и тенденция към развитие на емпирични методи за лечение (David 2018: 71–72). За разлика от клинописните текстове, някои древноегипетски извори, като определени папируси, са по-обширни и предоставят една по-диференцирана картина на древноегипетската медицина (Strouhal / Vachala / Vymazalová 2014; Nunn 1996). Тази характеристика може да обясни защо древноегипетската медицина понякога се възприема като по-структурирана и развита в контекста на медицинската наука. Въпреки това подобна интерпретация не е непременно в съответствие с историческата реалност и може да отразява предимно специфичните особености на наличните извори.

В египетската медицина се прави ясно разграничение между медицината на Древен Египет и тази от елинистичната и римската имперска епоха. И в трите периода в Египет е имало действащи лекари. Съществуват основания да се предположи, че в Египет е бил разработен специфичен медицински език.

Древногръцките автори са разглеждали Египет като извор на значими медицински традиции. Херодот споменава, че медицината в Древен Египет е била добре организирана, като страната изобилствала от лекари, всеки от които бил специализиран в лечението на определено заболяване (Hdt. 2,84). Подобно на вавилонския „пазар на болести“, и тези етнографски твърдения на Херодот относно медицината в Древен Египет се нуждаят от критичен анализ с оглед богатството на изворите. Трудът на Херодот се разглежда като значим източник и ориентир в гръцката египтология (Assmann 2000).

Сухият климат на Египет е допринесъл за съхраняването на множество източници, които предоставят ценна информация за древноегипетската медицина. Тази медицина се отличава с тясно преплитане между религиозни и медицински практики, като демоните играят също значителна роля. С оглед на честите военни конфликти може да се предположи наличието на развита система за лечение на рани. Подобно на Месопотамия, вярата в демони и магия като причинители на болестите е била широко разпространена. Болестите често се приписвали на божествена воля, като се смятало, че отделни органи на болния могат да бъдат обладани от демони. Освен това се вярвало, че боговете могат да причиняват заболявания чрез дихание или удар (L 22 7,1–8 p. 155–156 WESTENDORF 1999). Заболяването често се възприемало като самостоятелно същество, което в определени случаи се идентифицирало като червей. Смятало се, че този „червей“ прониква в човека отвън и предизвиква специфични симптоми, като коремни болки или зъбобол – известен е например зъбният червей. В това вярване червеите се свързвали със зли духове, въплътени в тях. Болестите се разглеждали и

като форма на божествено наказание, наложено от боговете заради човешки прегрешения, предизвикали техния гняв. В същото време обаче боговете, особено Тот, Хор, Амон, Изида, са могли да подпомогнат естествения процес на изцеление. Независимо дали става дума за наказание или за помощ, взаимодействието с боговете било от ключово значение. Това обяснява значението на молитвите и жертвоприношенията, чрез които човек се стремил да спечели благоразположението на божествата.

ИЗВОРИ

Разнообразните извори, запазени в Древен Египет, дават ценна информация за медицинската практика в античния свят. Тези извори включват артефакти, надписи, остракони (късове от глинени съдове) и папируси с медицинско съдържание. Сред най-значимите документи се открояват папирусът на Еберс (ок. 1550 г. пр.Хр.) и папирусът на Едуин Смит (XVI–XV в.пр.Хр.), които се смятат за централни писмени свидетелства за древноегипетската медицина. Те вероятно са преписи на още по-стари текстове, което позволява реконструкция на медицинската практика от по-ранни периоди (например Старото царство, около 2670–2160 г.пр.Хр.) (Pichot 1995; David 2018: 73). Трябва също да бъдат споменати следните извори: Бруклинският папирус, медицинският папирус Хърст, папирусите от Кахун, Лондон и Рамсеум (Kolta / Schwarzmans-Schafhauser 2000: 39, Tabelle 2).

Мумиите могат да бъдат използвани като източник за историята на медицината в Древен Египет само в ограничена степен. До публикуването на папируса от Лувъра (Е 32847) не съществуваше пряка връзка между древноегипетската медицина и практиката на балсамиране на човешки тела. В продължение на векове основните сведения за мумификацията се основаваха на описанията на класическите автори като Херодот и Диодор¹⁵, чиито разкази остават уникални по своя характер и значение (Hdt. 2,86–90; D. S. 1,91). Мумиите принадлежат на религиозния контекст. Палеопатологичните изследвания на запазени мумии позволяват ретроспективен анализ на здравословното състояние и разпространението на заболявания в древността, като тези данни се интерпретират въз основа на съвременните медицински концепции. Този подход се основава на съвременните познания за болестите и използва класификационни системи за диагностика. Въпреки това тези данни предоставят ограничена информация за медицинската история на Древен Египет, тъй като представите за здраве и болест в тогавашно-

¹⁵ Диодор Сицилийски (I в.пр.Хр.) – гръцки историк, автор на обща история (*Bibliotheca historica*) в 40 книги, разделена на 3 части.

то общество са били тясно свързани с магически и религиозни вярвания (Veiga da Silva 2009; Nunn 2018).

Трепанацията също заслужава внимание, тъй като трепанираните черепи често се използват като аргумент в историческите изследвания. Основният въпрос е дали тази процедура е била практикувана още в Древен Египет. Наличните данни сочат, че трепанациите са били по-скоро рядко явление и не се споменават в писмените източници. Най-вероятно те не са били част от официалната медицинска практика.

В допълнение към археологическите находки са запазени множество фрагменти от релефи, живописни изображения и статуи (Leitz 2000; Westendorf 1999; Nunn 2018).

Папирусът на Еберс

Папирусът е открит през 1873 г. от лайпцигския египтолог Георг Еберс (1837–1898) и понастоящем се съхранява в Лайпцигската университетска библиотека. Ръкописът е дълъг малко под 20 метра и съдържа 108 колони текст. Папирусът на Еберс е най-обширният запазен медицински документ от Древен Египет. Датиран към периода на Новото царство (ок. 1550 г.пр.Хр), той включва терапевтични предписания и методи за лечение на различни заболявания. Папирусът на Еберс разглежда най-вече заболявания на вътрешните органи и съдържа 877 отделни текста, обхващащи различни медицински специалности, които могат да бъдат класифицирани в 45 групи (Westendorf 1999: 22–35). Например 16-та група включва 95 рецепти, предназначени за лечение на различни очни заболявания. Освен това папирусът съдържа множество рецепти, които на свой ред изглежда са откъси от по-специализирани медицински сборници. 14-та група съдържа рецепта за лекарство против кашлица: растителни и минерални вещества трябва да бъдат фино стрити и нагreti върху горещи камъни. Над тях се поставя съд с перфорирано дъно, в което е разположена тръбичка с отвори, позволяващи на болния да вдишва отделените пари. Препоръчва се терапевтичният процес да бъде повторен седем пъти с малки количества от опушения прах. След процедурата, заради възможната сухота в устната кухина, се препоръчва консумация на тлъсто месо или прием на масло (Ев 325 [54,18–55,1] р. 607 WESTENDORF 1999).

Теоретичната част на папируса представя основни наблюдения върху анатомията и физиологията. Естествените обяснителни модели отстъпват на емпирични разсъждения, които формират основата на диагностичните и терапевтичните подходи. Така наречената „Книга за съдовете“ съдържа анатомо-физиологични разсъждения относно кухите съдове, сухожилията, мускулите и нервите. Отделните съдове са описани в контекста на наблюдаваните заболявания, като

се е приемало, че болестите възникват в съдовата система. Въз основа на тези патологични състояния са правени изводи за функционирането на здравия организъм, което показва, че физиологията е била интерпретирана чрез анализа на патологичните процеси. В папируса на Еберс диагностиката на стомашните заболявания заема значително място. Стомахът е бил приеман като „край на сърцето“, което означава, че сърцето се е възприемало като част от храносмилателната система. Според тази представа цялата приета храна първо преминавала през сърцето, преди да достигне до стомаха. Сред приблизително 20 стомашни диагнози, описани в папируса, една заслужава особено внимание (Ев 207 [42,8–43,2] р. 585 WESTENDORF 1999): ако при преглед на мъж със запек се установи, че той изпитва тревожност, сърцебиене и усещане за топлина в сърцето, лицето му е бледо и има подут корем, тогава диагнозата е ниско позициониран оток. В такъв случай болният трябва да бъде информиран, че е консумирал пикантно печено месо. Лечението включва прием на средство за почистване на организма и на дебелото черво. Препоръчваното лекарство е сладка бира, оставена да престои през нощта в изсушени, разрязани плодове от сикимора¹⁶. Болният трябва да я приема в продължение на четири дни. В хода на лечението е необходимо да се наблюдава процесът на освобождаване на червата, за да се вземат по-нататъшни лечебни мерки при нужда.

В края на „Книгата за съдовете“ се представя теория за възникването на болестите. Според нея всички съдове се събират при сърцето, след което се разпространяват към носа и се съединяват в ануса. Болестта възниква чрез тях в ануса, като екскрементите се смятат отговорни за развитието на заболяванията. Първо започват да умират съдовете в двата крака. Тази концепция вероятно е базирана на разбирането, че в здравия организъм хранителните компоненти преминават от стомаха през червата, а при нарушения тези компоненти остават в организма, произвеждайки слуз или вещества, които стимулират болката. Тези вещества се разпространяват чрез съдовете и предизвикват заболявания.

Папирусът на Едуин Смит

Този папирус с дължина 4,7 м носи името на американския египтолог Едуин Смит (1822–1906). Текстът е датиран около 1550 г.пр.Хр. и принадлежи към пе-

¹⁶ Сикимора (лат. *Ficus sycomorus*), известен още като яворова смокиня или смокиня черница, е един от видовете на род *Фигус* от семейство Черничеви (*Moraceae*). Понякога сикомор наричат също белия клен (явор) и платана. За негова родина се смята Египет. Среща се в диво състояние в Египет, Източна, Западна и Южна Африка, на Мадагаскар и на Арабския полуостров. Достига до 16 метра височина и има мощна корона. Според евангелския текст в короната на сикомора е седял Закхей, за да види Иисус Христос (Лук. 19:4; в синодалния превод е посочена смоковница).

риода на Новото царство, въпреки че вероятно има по-ранен произход, свързан със Старото царство (преди около 1900 г.пр.Хр.). Папирусът е строго систематизиран медицински трактат, съдържащ 48 клинични случая, описващи методи за диагностика и лечение на различни рани. Описани са 27 травми на главата, 5 наранявания на шията, както и други увреждания, структурирани по принципа *a capite ad calcem*. Всеки клиничен случай следва унифициран модел: заглавие, съдържащо диагнозата, последвано от детайлизирано описание на медицинския преглед. В него са представени насоки за разпознаване на специфичните симптоми, характерни за съответното състояние. Симптомите са описани индивидуално, като биват разграничени от сходни клинични прояви, с които биха могли да бъдат объркани. В този контекст се извършва диференцирана диагностична категоризация, последвана от възможните терапевтични подходи. В зависимост от прогнозата се разграничават благоприятни, амбивалентни и неблагоприятни клинични изходи. След това се предоставят конкретни терапевтични препоръки, които обхващат както подготовката, така и прилагането на медикаменти. В заключение могат да бъдат включени допълнителни инструкции. Например при случай на „дълбока отворена рана“ на главата, съпроводена със счупване на черепа, кръвотечение от носа и ухото, както и скованост на шията, прогнозата се оценява като неблагоприятна. Такъв тип травма се смята за нелечима, поради което не се препоръчва продължаване на лечебните действия (SM FALL 5 [2,11–17] p. 715 WESTENDORF 1999).

Папирусът на Едуин Смит демонстрира ясно изразена тенденция към рационални и емпирично обосновани обяснения. Медицинската практика, описана в него, се основава както на теоретични познания, така и на практически опит. В противовес на магическите вярвания, основният фокус е върху хирургичното лечение. В рамките на 22 колони папирусът представя детайлна картина на развитието на хирургията в Древен Египет (Leitz 2000; Sanchez / Meltzer 2012), като ясно документира нейното разграничаване и противопоставяне спрямо магическите лечебни методи. Познанията за отделните клинични състояния се извличат предимно от фактологични източници.

Папирусът от Лувъра (Е 32847)

Папирусът от Лувъра Е 32847 (Bardinet 2018), редактиран едва през 2018 г., е датиран на палеографска основа към XVIII династия, по време на управлението на Аменхотеп II (1424–1398 г.пр.Хр.). Няколко други, все още непубликувани фрагмента, се съхраняват във фондация „Карлсберг“ в Копенхаген. Папирусът е значимо допълнение към реконструкцията на египетската медицина и допринася за анализа на вече разгледаните папирологични източници. Текстът, написан от един-единствен автор, има приблизителна дължина от 7 метра и е изписан както на нечетната

дясна страна (Recto), така и на четната лява страна. Авторът, който е бил едновременно лекар и магьосник, вероятно е заемал висок пост в царския двор. Съдържанието на папируса е структурирано в четири основни раздела. Първият раздел включва медицински предписания, предназначени за персонала във владетелския двор, като някои от тях намират паралели в папируса на Еберс. Вторият раздел е основното ядро на трактата и съдържа „Книгата за туморите“ на Бога сокол Хор, предшествана от ботанико-религиозен увод. Следва детайлно описание на симптомите, структурирано по анатомичен принцип – от глава до пети. Симптоматиката не е вградена в цялостна концепция за заболяването, което затруднява ретроспективната диагностика (Bardinet 2018: 160–161). Следват инструкции за балсамиране, илюстрирани чрез конкретен пример на процедура, извършена върху високопоставено длъжностно лице. В този контекст се описват редица неизвестни досега технически детайли (Hdt. 2,86–90; D. S.1,91), които са значим принос към разбирането на древноегипетските практики за мумифициране. Текстът завършва с допълнителни терапевтични мерки, предназначени за лечение на членовете на царския двор. Сред множеството заболявания, документиран в папируса, са полиурия¹⁷, отит¹⁸, карцином на устната кухина, парафарингеален абсцес и вероятно хемороиди.

Херодот и египетската медицина

Доколко субективно – дори в контекста на древноегипетските реалности – е представянето на Херодот, може да се илюстрира чрез въпроса за престижа на египетската медицина (Rossi 2010). Докато папирусът на Смит свидетелства за голямото значение на египетската медицинска традиция, Херодот заема критична позиция спрямо египетските лекари. Това се вижда много ясно в разказа му за Демокед при Дарий. По време на лов царят си изкълчил крака и събрал най-изтъкнатите египетски лекари (Hdt. 3,129). Приложеното от тях лечение обаче само влошило състоянието му, поради което бил повикан Демокед от Кротон. Демокед бил добре познат и високо уважаван медик, който преди това заемал длъжността придворен лекар в Самос. Той придобил слава още преди да бъде поробен след убийството на Поликрат¹⁹. Демокед успешно излекувал Дарий от заболяването му и в знак на признателност получил възнаграждение. Като елински лекар, той използвал влиянието си пред Дарий, за да спаси египетските медици, които не се справили със случая, от смъртно наказание (Hdt. 3,132). Всъщност

¹⁷ Полиурия – отделяне на голямо количество урина. – Б.р.

¹⁸ Отит – възпаление на ухото. – Б.р.

¹⁹ Поликрат (ок. 570–522 г.пр.Хр.) е известен тиранин на остров Самос, управлявал през втората половина на VI в.пр.Хр. Той е прочут със своята мощна флота и усилията си да превърне Самос в значима морска сила в Егейско море.

елински лекар излекувал Дарий, тъй като най-добрите египетските медици не могли да помогнат. В този контекст Херодот изразява открито критичното си отношение към египетската медицина.

От по-нататъшното предание може да се заключи, че в Египет действително е имало множество специализирани лекари, които лекували стомаха и червата, очите и зъбите (Kolta / Schwarzmänn-Schafhauser 2000: 149–160). В този контекст също се наблюдава ясна взаимовръзка между естествения подход към медицината и религиозните влияния (Kolta/Schwarzmänn-Schafhauser 2000: 172). От една страна, имало лекари, които прибегвали до помощта на магьосници, когато естествените методи на лечение не давали резултати. От друга страна, съществували лекари, които били едновременно и магьосници и се опитвали да постигнат терапевтичен успех с помощта на свръхестествени сили в подходящи случаи (de Meulenaere 1975; Horstmannshoff / Stol 2004). Това преплитане на магически и медицински елементи е характерно за медицинската практика в Древен Египет. Ето защо е разбираемо, че демони и божества лечители като Амон, Тот, Хор и по-късно Имхотеп са заемали важно място наред с истинските лекари.

Храмова медицина – Имхотеп

В крайна сметка лекарите са били свързани с храмовете, което наред с другите примери, е видно от посмъртното обожествяване на Имхотеп (Kolta 1973; King 2020: 73–78). Имхотеп е историческа личност, живял по времето на фараона Джосер (III династия, средата на XXVII в.пр.Хр.), като е заемал поста главен жрец на четенето, съветник и майстор по строителството. През целия си живот Имхотеп не е бил свързан с медицината. Едва след смъртта му, през персийския период, той започва да бъде почитан като полубог и е асоцииран с Асклепий (РОХУ. 11 1381 col. 9,187–202, TM 63689 = T 331 EDELSTEIN). На Имхотеп били приписвани свръхчовешки способности, което го е превърнало, подобно на гръцкия Асклепий, в бог на лечението. Съществувало е вярване, че той лекува дори в съня чрез инкубация. Неговите лечебни методи включвали магии и лечебен сън при заболявания със свръхестествен характер; превръзки, масажи и втривания при заболявания с естествен характер и комбинация от двата подхода при комплексни случаи, засягащи повече органи (Kolta / Schwarzmänn-Schafhauser 2000: 97–137; Łajtar 2006). Боговете се явявали в лечебния сън и сънищата обещавали не само желания лечебен успех, но могли също да донесат благословия за раждане на деца.

Съществували и различни специализирани техники, като вдишване на лечебни пари или специфични методи за дезинфекция. Лечебните пари и дезинфекциите придобивали особено значение по време на ежегодните епидемии, предизвиквани от наводненията на Нил.